

„A legprofibb az lenne, ha Józsa Péter kapcsán, vagy az olvasás-kultúra-kutatás örömeire írnál esszét! Ez a momentum ugyanis hiányzik a készletből”, indítványozta szerkesztőm. Szívesen tettem eleget, ráadásul egyszerre mindkettőnek, ugyanis az íróasztalom fölül engem figyelő mestereim (Balogh Zoltán, Mihail Bulgakov, Hankiss Elemér, Hegedüs B. András, Nyíri Tamás, Tánczos Gábor, Zsolnai József) egyike Józsa Péter. Ki ebben, ki abban volt mesterem, Józsa Péter főképpen az olvasáskutatásban. A fényképen enyhe homlokráncolással, szájában egy fűszállal tűnődik őrségi kertjükben, csendes mosollyal. Ugyanígy vezette rá vitapartnereit álláspontja igazságaira, mindig készen arra, hogy mások ellenvetéseiből okuljon. Még csak 91 éves lenne a máig legnagyobb hazai művészetszociológus kutató, aki mindössze egyetlen évtizedet foglalkozhatott kutatással, mert a túlnyomásos igyekezetben 50 éves korában cserbenhagyta fizikai ereje. Így aztán úgy lett mesterem, hogy ténylegesen nem lett, ugyanis két nappal azelőtt halt meg, mielőtt találkozhattunk volna, hogy meghallgassam tanácsait *A Mester és Margarita* befogadását vizsgáló kutatásunk beindítása előtt.

Az akkoriban unikumnak számító *Kulturális blokkok* kutatása műhelyvitáján ismertem meg. Akkor még az izgatta, vajon kulturális blokknak bizonyulnak-e az olyan életmódváltozatok, mint a cigánytelep, a városi zsidónegyed vagy a tantestületek? A kulturális blokkokat elhatárolta a szubkultúráktól, mondván azok „elvetik a környezeti kultúra normáit”. Néhány évvel később együtt vettünk részt az uppsalai szociológiai világkonferencia művészetszociológiai szekciójában, ahol az egyik előadó – a szovjet kolléga pártos nemtetszését kiváltva – élesen megkülönböztette az ellenkultúrát a szubkultúrától (sőt az anticulture-t és az counterculture-t is), amit Józsa elfogadni látszott. (Elbeszélgetni erről vele nem volt módomban, mert ott is, a konferencián is végig dolgozott: fordított, kéziratot javított). Józsa példamutató rugalmassággal szakad el ettől a hipotézistől, és hamarosan így módosított: „a befogadás általánosítható praxist és típusait keressük”, majd pedig „azt vizsgáljuk, milyen szerepet töltenek be a kulturális javak a társadalmi tudat szimbólum-rendszerében”.

Empirikus kutatásai közben is foglalkoztatta már a Nagy Elmélet, ugyanakkor a (borzasztó ezt ma már leírni) a népművelői gyakorlat szolgálata is. Ilyen kérdésekre kereste a választ: hogyan lehet újra kultúra-teremtővé kell tenni a tömegeket a szocialista társadalomban? Hogy lehet véget vetni a passzív fogyasztás egyeduralmának, és elérni, hogy a lakosság kis csoportjai önállóan fogják megteremteni a maguk kultúráját, a maguk autentikus formáit és tartalmait, az autonóm önkifejezés jegyében? Amikor az MTA Művelődéskutatási Bizottságának elnökeként Vitányi Iván vitaulést szervezett a szocialista kultúráról, a bizottság tagjai „milyen legyen”-típusú definíciókkal próbálkoztak, Mérei Ferenc viszont csak annyit mondott: „Az, ami most van, nemde?”, majd felvázolta (Józsa ábrándképéhez hasonló) utópiáját az önmagukat szórakoztató és önmaguk számára műalkotásokat létrehozó közösségekről. (Mellesleg Varga Csabával közösen írt *Refórmvár* című utópiánkban erkélyszínházakat – az erkélyekről a járókelők számára színházat csináló lakókat – vizionáltam). Józsa abban reménykedett, hogy „talán meg lehet szerkeszteni egy olyan rácsot – az esztétikai élménynek valamiféle periódusos Mengyelejev-táblázatát –, amelynek segítségével egzakt módon rögzíteni tudjuk a befogadói viselkedéstípusok és műtípusok találkozásának összes lényeges változását”. Hasonló céllal rajzoltuk meg ugyanebben az időben az irodalmi élményalakzatok térképét Balogh Zoltánnal. Mindkét elképzelésnek nekiszegezhetők ilyen kérdések: a lélek mérnökeit halljuk, vagy éppen a falanszter ízlésügyű biztosait? Esetleg az álmodozó felvilágosítót vagy éppen szocialista ízlésformálás voluntarizmusával szembehelezkedő pedagógust? Mi az élményalakzatokat csak térképként használtuk, nem receptként, viszont az ízlés formálhatóságát illetően különböző szociálpszichológiai kísérleteket végeztünk. A szinte kizárólag lektúrt olvasóknál könyvtáros munkatársaink térképünk segítségével magasabb esztétikai értéket képviselő „valami hasonlóval” próbálkoztak, egyre kevésbé az átnevelés, az ízlésformálás, mint inkább a könyvtáros–olvasó párbeszéd jegyében.

Kutatásaim igazolták Józsa arra vonatkozó hipotézisét, hogy mikor érezheti úgy a befogadó, hogy ez a mese róla szól, hogy mikor jöhet létre

párbeszéd (optimális esetben társszerzőség) műalkotás és befogadó között: ha a két világ (az olvasó és a műalkotás) megfelelő hasonlóságot mutat, ha a befogadó valamennyire ismeri a művészi alkotás nyelvét, és ha szabadon akarja befogadni. Józsa így is fogalmazott: „zavartalan esztétikai öröm akkor jöhet létre, ha a befogadó igényrendszere találkozik az esztétikai termék specifikus követelményével”. Kötekedve kérdezhetnénk, hogy ezek szerint van zavart esztétikai öröm is? De nyomában továbbgondolhatnánk így: talán éppen a „zavart öröm” a mű titkával megfejteni akaró befogadó erőfeszítése, az egymást nem fedő rendszerek katarziszt eredményező találkozása? Józsának az a hite, hogy a modern film kitermel egy közönségréteget, mely a film gondolatiságát részesíti előnyben, nagyobb részt kulturális utópiájának egyik fejezete maradt, ugyanakkor éppen a *Stalker* befogadásának vizsgálatakor találkozhattam olyan szubkulturális csoportokkal (például képzett vallásos nézőkkel) és olyan helyzetekkel (lelkigyakorlat), amikor ez a film az átlagnál jóval nagyobb határfokkal (mondhatni csodával határosan) működött.

Nagyon izgatta Józst az is, hogyan lehet szerves és folytonos módon lejátszódó folyamatokra, kérdésekre adott, szétöredezett választömegeből következtetni. Ráadásul a legtöbb befogadás-vizsgálat elolvastatta, megnézte, meghallgattatta a műveket a kísérleti személyekkel, tehát mesterséges szituációban akarva-akaratlanul kisebb-nagyobb kulturális agressziót követett el. Hogyan lehetne másképpen? Lehetséges kilesni a művet szabadon választó befogadó viselkedését? Józsa is kísérleti személyek körében vizsgálódott, még akkor is, ha leszűkítette a kört bizonyos műalkotások kedvelőire. E sorok írója a sors kegyeltjének mondhatja magát, hogy *A Mester és Margarita* befogadását vizsgáló kutatás félezer kérdéztjét szabadon döntő, saját örömeire olvasók közül választhatta ki több száz önfeláldozó könyvtáros jóvoltából, akik „méla lesben” álltak, majd lecsaptak a könyvet vizsgáló olvasókra, és megkérték szépen őket, hogy most ne velük beszéljék meg, hogy milyen volt, hanem kutató barátjuk kérdéseire válaszoljanak. Ezt, bizony, Józsa mint ennek a kutatásnak általam kiszemelt „szakfelügyelője”, őszintén irigyelte is. Végül is az ő nyomában, de már nélküle valósult meg ez a kutatás, mely azzal kezdődött, hogy két munkatársammal egy évig „szoros olvasással” végigolvastuk a regényt, feltérképezve a lehetséges olvasatokat. (Mondhatnám Józsa szellemében, aki Wajda lelkes híveként számtalanszor végignézte a

Hamu és gyémántot). Ezután kéttucatnyi országból gyűjtöttünk össze több, mint száz értelmezést, majd a regény addigi hazai olvasástörténetét tanulmányoztuk, és megállapíthattuk, hogy mind a könyvek, mind az olvasók, mind a művet kedvelők számarányát tekintve a világegyetem között voltunk, hogy a *Mester és Margarita*-élmény akkor igazi hungarikum volt. Vizsgáltuk a regény színpadi, film- és hangjáték-változatainak hazai fogadtatását is. A „spontán olvasók” reprezentatív mintája mellett az olvasás folyamatát is vizsgáltuk, még hozzá kétféleképpen: az olvasói elvárások alakulását a szerző nevének és a mű címének befogadásától kezdve az első fejezetnek kérdésekkel megszakítva történő felolvasásával, majd az egész regény olvasási folyamatának rekonstruálásával, két-három fejezetenként az adott szakaszra vonatkozó kérdésekkel meg-megszakítva az olvasást. Sőt, öt év elteltével felkerestünk tucatnyi olvasót a mű hosszabb távú hatását is vizsgáló, egyebek mellett azzal a céllal is, ami Józst mindig is foglalkoztatta, hogy módosult-e az olvasó világgépe. Ezt aztán később másképpen is kutattuk: Kertész Ákos *Makra* című regénye esetében a szereplők által képviselt értékekkel kapcsolatos attitűdök változását, valamint hatvan irodalmi műnek az első olvasatát két héttel vagy akár több évvel követő második olvasatával való összehasonlításával.

Józsa soha sem élt a nagy reprezentatív kutatások bűvöletében, inkább azon töprengett, hogyan lehet sok szemponttal és alapos elemzéssel ellensúlyozni a kicsi és a reprezentativitás matematikai statisztikai kritériumainak nem megfelelő minták „gyarlóságait”. Ebben a tekintetben is nyomába eredtem, amikor nemrég tizenöt vallás és felekezet hívei körében a habitus, az ízlés és a vallásosság összefüggését nagyon kicsi, de nagyon homogén mintákon matematikai statisztikai módszerekkel kutattam sikeresen.

Józsa élesen látta a morális és moralista (moralizáló) magatartás közötti különbséget. Nyomában járva kutatásaimban megkülönböztettem az erkölcsi és a moralizáló, a pszichológiai és a pszichologizáló, a szociológiai és a szociologizáló, a filozófiai és a filozofálgató, a vallási és a vallásos befogadói attitűdöt, viselkedést és értelmezést.

Összefoglalva tíz év kutatómunkáját az újabb évtizedekre, Józsa ilyen feladatokat tűzött ki maga elé: „A kérdés: milyen törvényszerűségek szabják meg egy adott társadalom esztétikai praxisát? Mögötte egyéb kérdések: Az esztétikai beszéd kialakulásában hogyan érvényesül a

kommunikációelméleti, szemiotikai és a csak az esztétikumra jellemző törvényszerűségek?

Esztétikum és nem esztétikum: különböző vagy kontinuum? Esztétikai praxis szerkezete és a hatalmi struktúra. Alkotási és befogadási folyamat, a műalkotás hatásmechanizmusa. Mi ebből a szociológiai? Összekapcsolható-e az esztétikai elmélet, a szövegelemző metodológia, a művészetszociológia és a társadalmi tudatnak a történelmi materializmus kategóriáin alapuló és folyton továbbfejlődő elmélete? Hogyan alapozhat meg az esztétikának egy ilyen tudományossága egy esztétikai axiológiát, ez hogyan építhető bele az általános axiológiába, mindez hogyan viszonyul a kultúraantropológiához, a kulturológiához és a kommunikációelméletéhez?”

Szentül meg vagyok győződve arról, hogy az önmagát állandóan a metaszintről is figyelő, kontrolláló és inspiráló, hipotéziseit feladni bátorító és a magabiztos, következtetéseket kérdésekkel felváltó tudós nagyokat lépett volna előre a Nagy Elmélet irányába. Ugyanakkor arról is, hogy bátorított volna mint vallásszociológust, szociográfust és utópiaszerzőt, mint a szociográfia és az irodalom határterületén ügyködő vándorlegényt. Nem lépett volna meg azzal, hogy ő is bejelentkezne – másik három szociológus mellé – a felekezeti- és világnézetközi Istenbohóca rendjébe. És akkor az egyik rendi lelki gyakorlaton kifaggathattuk volna, hogyan sikerült összehoznia az egyik korai írása címében szereplő háromságot: a strukturalizmust, a hermeneutikát és dialektikus materialista teológiát. Egy másik alkalommal pedig elmesélte volna (amit feleségétől, Józsa Judittól hallottam), hogyan lehetséges a veszekedések káros hatásait minimálisra csökkenteni azzal – amit ők feleségével sikeresen műveltek –, hogy csak egy közösen kiválasztott nyelven volt szabad veszekedniük.